

Giovanni Sartori

A DIKTATÚRA FOGALMA

(Sartori, G: Dittatura, in Elementi di teoria politica, Il Mulino, Bologna, 1987, 51-87.
Fordította: Soltész Erzsébet)

A II. világháború utáni évtizedekben a diktatúrával foglalkozó irodalom a totalitarizmussal foglalkozó irodalommal fejlődött és alakult át. A dolog teljesen érthető. Mindazonáltal a totalitárius diktatúráról, vagyis a diktatúra egyik fajtájáról (species) szóló vitában árnyékban maradt maga a nem (genus), a diktatúra mint olyan, sic et simpliciter. Ennek következménye egyrészt, hogy a diktatúra általános elmélete mára rendkívüli módon előregedett, hiszen az ezzel kapcsolatos irodalom java része még a húszas-harmincas évekre nyúlik vissza. És ennek következménye, másrészt, magának a totalitarizmusról szóló irodalomnak bizonyos mértékű törékenysége is, mivel hiányzik a megfelelő alátámasztása. Ezzel függ össze, hogy egyre többen kétségbe vonják a totalitarizmus fogalmának érvényességét és tudományos hasznosságát; s a kételkedőknek elsősorban azért van könnyű dolguk, mert a „totalitárius diktatúra”, vagyis a diktatúra egyik a fajtájának elméletét úgy fejlesztették ki, hogy nem sokat törődtek az alapokkal, vagyis a „diktatúra” mint olyan elméletével.

Másrészt, és egy másik vonatkozásban, azt sem mondhatjuk, hogy a diktatúra elmélete régi hagyományt tudhatna maga mögött. Aki ilyet állít, az összekeveri a diktátort és a diktatúrát, a személyt és az intézményt. A tradicionális elmélet ugyanis teljes egészében és csakis a „diktátor-személyről”, s nem a „diktatúra-intézményről” szól. Ebben a vonatkozásban is hangsúlyoznunk kell tehát, hogy egyfelől a totalitárius diktatúrákról, másfelől a diktátor-személyről szóló diskurzus közt hiányzik vagy gyenge az összekötő láncszem: a diktatúra mint államforma és kormányzási mód. A fent pontosított értelemben állíthatjuk tehát, hogy hiányzik a diktatúra általános elmélete. Ennek az írásnak az a célja, hogy egyfelől dokumentáljuk ezt a hiányt; másfelől pedig hogy összerakjuk és elrendezzük egy lehetséges általános elmélet elemeit.

A diktatúra fogalmának történeti fejlődése

A „diktátor” és a „diktatúra” szavak történetileg mély és egyedülálló átalakulások sorozatán mentek át. Az intézmény és a fogalom története négy periódusra osztható:

1. a Kr. e. V-III. századi római diktatúra, amely egy de iure létesített rendkívüli hivatal volt a vészhelyzetek kezelésére;
2. a római intézmény elfajuló fázisa: Marius hetedik konzulátusa, Sulla majd Caesar diktatúrája;
3. a fogalom jelentésének változásai a közjogi tradícióban és a politikai eszmék történetében a római intézmény formális megszűnésétől (lex Antonia de dictatura tollenda, Kr. e. 44.) a XX. századig, amikor is a diktatúra kifejezés ismét használatba került egy bizonyos állam- és kormányforma megnevezésére;
4. a XX. századi diktatúrák, és velük a kifejezés új jelentése vagy jelentései.

A szó jelentésének és az általa jelölt dolgok átalakulásait az axiológiai dimenzióban, vagyis a fogalomhoz társított értékkonnotációk tekintetében is végig kell követnünk. Ebben a vonatkozásban meg kell jegyeznünk, hogy a diktatúra szót először pozitív, majd negatív értelemben használták; mindazonáltal a tradíció alapvetően pozitív konnotációval örökölte át, s csak az utóbbi időben vett fel pejoratív jelentést. Konkrétan a diktatúra szó negatív konnotációja az első világháborút követő években szilárdul meg a klasszikus demokrácia országaiban (az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban), a többi országban pedig – köztük a szovjet érdekszférába került országokban, amelyek 1944-45-ben a proletárdiktatúra kifejezést félárnyékban hagyva a „népi demokrácia” elnevezést alkalmazták – csak a második világháború végén.

A diktatúra szó axiológiai fejlődése bizonyos mértékig hasonló volt a zsarnok és az abszolutizmus szavakéhoz, abban az értelemben, hogy ezek az elnevezések is csak egy bizonyos idő után vettek fel negatív jelentést. A különbség csupán az, hogy két évezred alatt (néhány kivételtől eltekintve) nemcsak az intézmény, de maga a diktatúra fogalma is szinte teljesen feledésbe merült. Marx, aki az elsők között támasztotta fel a „diktatúra” kifejezést egy gyakorlati és aktuális hivatkozásban, szinte mindig mellékesen, és egyáltalán nem technikai jelentésben használta. S az a tény, hogy

Farini Emiliában 1859-ben és Garibaldi Szicíliában 1860-ban mint diktátorok vették át a hatalmat, megerősíti, hogy azokban az években a terminust még lehetett használni a római jelentésében, teljesen ártalmatlanul.

A „diktatúra” kifejezés hosszú időre való eltűnése és újbóli felbukkanása megmagyarázható, ha szem előtt tartjuk, hogy a nyugati politikai és közjogi elmélet kidolgozása a görög demokráciák és a római köztársaság bukása után túlnyomóan a monarchikus elv árnyékában történt. Az egyeduralkodó vagy a fejedelem lehetett zsarnok, de nem diktátor: és nemcsak azért, mert a római diktatúra köztársasági hivatal volt, hanem azért is, mert a diktátor alakját a hagyomány nem zsarnokként tartotta számon. Ezért nem meglepő, hogy az abszolutizmust támogató szerzők, mint Bodin és elsősorban Hobbes – akiket ma a diktatúrás megoldások híveinek mondhatnánk –, a diktatúra intézményét nem is említik, míg a köztársasági Machiavelli, a Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről című mű szerzője, és Rousseau említik és magasztalják.

Már maga az a tény, hogy az egyeduralkodó lehetett zsarnok, de nem diktátor, megmagyarázza, hogy a diktatúra szó miért válik ismét népszerűvé a XX. században, és különösen az első világháború után, illetve hogy miért vesz fel igen gyorsan ellenkező konnotációt, mint amivel mintegy 25 évszázadon át rendelkezett. Ugyanis ha a monarchiák betegségét zsarnokságnak nevezték, a monarchia intézményének fokozatos elgyengülésével és a köztársaságok megszilárdulásával másféle elnevezésre volt szükség a köztársaságok betegségének jelölésére: s ez az elnevezés végül a diktatúra lett. Az a tény, hogy a római dictatornak nem volt semmilyen történeti lemenője (elméleti sem), együttesen azzal a ténnyel, hogy a diktatúra mai fogalma igen hirtelen változott meg és vett fel ellenkező jelentést (olyannyira, hogy míg a fasizmus és a náciizmus büszkén fitogtatta diktatúra természetét, az 1944 utáni diktatúrák kitörölték a szót a szótárukból), abba a nehéz helyzetbe hozza a tudóst, hogy nem talál megfelelő történeti nyomot, amelyet követhetne. Szinte soha nem találunk olyan diktatúrákat, amelyek annak is nevezik magukat. Diktatúrák mindig léteztek? És ezek milyenek vagy milyenek voltak? Csupa olyan kérdés, amelyeket a tudósna kell megoldania: a válasz a definíciótól függ, ez pedig nagyrészt a saját belátására van bízva. S mivel a név vezérfonalát sem követheti, szinte mindig át kell keresztelnie azokat a rezsimeket vagy kormányzatokat, amelyeknek más elnevezésük volt vagy van.

Az elmélet bizonytalanságait mutatja a diktatúráról szóló számos történet, amelyekben – kritériumok hiányában – összevissza tesznek össze zsarnokokat, diktátorokat, hősöket, „erős embereket” és abszolút monarchákat. Bainville odáig ment, hogy diktátort csinált Szolónból, de még Periklészéből is. Carr minden megkülönböztetés nélkül diktátornak tekinteni Richelieu-t, XIV. Lajost, Nagy Frigyeszt és Bismarckot. Abban sincs egyetértés, hogy ki volt az első tipikus modern diktátor: Cromwell?, Napóleon?, Lenin?. A helyzet akkor sem jobb, ha a jelenre fordítjuk a tekintetünket, mert a diktatúrák szórványos jelenségekből kezdenek járványos jelenségekké válni. S a kortárs diktatúrák burjánzása olyan különmemű változatokat mutat, hogy jogosan merül fel a kérdés: mi az a közös elem és egyéniesítő elv, ha van ilyen, amelynek alapján egy ennyire változatos politikai jelenségegyüttest vissza tudunk vezetni a diktatúra legkisebb közös nevezőjére?

A római diktatúra

Mind a terminus, mind az intézmény eredete homályos. Az első diktátor, akiről megbízható hírünk van, Kr. e. 500-ból való (egy év ide vagy oda nem számít); az utolsó jogszerűen megválasztott diktátor pedig Kr. e. 216-ból (vagy 210-ból). De az intézmény a IV. század végén már hanyatlóban volt, még ha – olykor az eredetitől eltérő módokon és formákban – fel is élesztették a pun háborúk során. Alkalmaztak polgári diktátorokat is olyan feladatok ellátására, amelyek nem kapcsolódtak szükségszerűen katonai szükségletekhez (mint például a dictator comitiorum habendorum causa, aki a konzuli comitiák összehívásával volt megbízva, amikor a konzuloknak nem volt rá módjuk), de ezek a diktátorok – akik tehát lényegében a távol lévő vagy akadályoztatott konzulokat helyettesítették – nem jellemezték az intézményt és nem volt jelentőségük. Az a diktátor, akire a római intézményről beszélve implicit módon hivatkozunk, az imperium maiusszal, vagyis polgári és katonai teljhatalommal felruházott diktátor.

A diktátort a konzulok vagy a konzuli hatalommal rendelkező néptribunusok nevezték ki a szenátus kérése, ténylegesen azonban gyakran annak kijelölése alapján. A diktátor azonban az imperium maximum birtokában sem helyezhette hatályon kívül az alkotmányt, legfeljebb felfüggeszthette a rendes hivatalok működését: hatalmának legfontosabb aspektusát és valódi lényegét ily módon a katonai parancsnokság gyakorlása (dictator rei gerundae causa) jelentette. A katonai diktátor hat hónapról tovább nem maradhatott hivatalban. A római diktatúra tehát a közjog által előírt és szabályozott, rendkívüli helyzetekre létrehozott hivatal volt, amely korlátozott időre és

kifejezetten egy konkrét feladatra szólt. A diktátor azonnal elveszítette hivatalát, amint a rábízott a feladatot elvégezte, de hat hónap elteltével akkor is lejárt a megbízatása, ha a feladatot esetleg nem fejezte be.

Ez a szigorú időbeli korlátozás a rendszer fokozatos demokratikus jellegű átalakulásához kapcsolódva (a néptribunusok vétőjoga lassanként felülkerekedett a diktátor korlátlan hatalmán; 356-ban a diktátori hivatal elérése a plebejusok számára is lehetővé vált; 217-ben pedig már a comitiák választották meg a diktátort) a gyakorlatban az intézmény eltűnéséhez vezetett. A célszerűség szempontjából a római domíniumok kiterjedése valójában a diktátori hivatal időtartamának meghosszabbítását igényelte volna. Másfelől viszont a diktátorválasztás eseménye megerősítette volna a félelmet, hogy a diktatúra a görögéhez hasonló zsarnokságba fog torkollni. (Ne felejtsük el, hogy Platón és Arisztotelész milyen kitartóan hangsúlyozták, hogy a zsarnokság a demokráciát követi és véget vet neki.) E két ok miatt inkább nem kockáztattak, vagyis inkább lemondtak az intézményről. Az I. század eseményei Mariusszal, Sullával és Caesarral megmutatták, hogy – a patríciusok kiváltságainak védelmében túl – ezek az aggodalmak igencsak megalapozottak voltak. A diktatúra elfajulása azonban nem változtat azon a tényen, hogy amíg az intézmény a köztársasági alkotmányon belül hatályban volt, jól vizsgázott.

Hogy megértsük a római diktatúra sajátos voltát, első megközelítésben azt mondhatnánk, hogy az egy alkalomszerű, s nem a rendszer lényegéhez tartozó intézmény volt: vagyis a mi teljhatalmainkhoz meglehetősen hasonlító valami. Azt is mondhatnánk – Schmitt klasszikus megkülönböztetésével élve –, hogy „komisszár” diktatúra volt, nem pedig „szuverén” diktatúra. S minthogy ez egy de iure létesített és szabályozott intézmény volt, van olyan szerző, aki a diktatúra egyik típusát véli felfedezni benne, amelyet „alkotmányos diktatúrának” nevez. Ez a kifejezés azonban sok félreértést generál; miközben az előbbi két jellemzés sem emeli ki jól a szóban forgó dolog eredetiségét.

Kezdjük azzal, hogy a római diktátort abban az alkotmányos kontextusban kell elhelyeznünk, amely odáig viszi az óvintézkedéseit, hogy a legfőbb hivatalokat nemcsak hogy egy évre szólóvá teszi, hanem testületivé is. A diktatúra egy ilyen rendszer biztonsági szelepét jelenti: súlyos szükség és sürgősség esetén felfüggesztik a testületi elvet, s egy alkotmányos szükséghivatalt rendelnek a rendes hivatalok fölé. Jegyezzük meg: nem egy rendes szervnek adtak rendkívüli hatalmat, hanem egy rendkívüli szervhez folyamodtak, amely abban az értelemben is rendkívüli volt, hogy a normál közigazgatás céljára teljesen szükségtelennek és alkalmatlannak tartották. A rendszerhez nem nyúltak: a rendes hivatalok – egy rövid időre – egyszerűen rendelkezési állományba kerültek, készen arra, hogy automatikusan visszavegyék a maguk funkcióit. Jegyezzük meg azt a jellegzetességet is, hogy a diktátor két konzul hatalmait összpontosította magában, az imperium maximum tartama azonban tételesen megfeleződött: kétszer annyi hatalma volt, de fele annyi időre. S ez az előre megszabott lejárati idő lényeges feltétel volt, hogy inkább lemondtak az intézményről, semhogy meghosszabbítsák a tartamát.

A római intézmény valóban annyira sajátos, hogy volt olyan szerző, aki a modern diktatúrákkal való összekeverésének elkerülése érdekében azt javasolta, hogy a római diktatúrát soroljuk a „válságkormány” kategóriájába. A javaslat egy huszárvágással megoldja a problémát. Csak az a baj vele, hogy elvágja a diskurzus fonálát, amelyet – mint később látni fogjuk – már önmagában is könnyű elveszíteni.

Miközben a római intézmény már Kr. e. a III. században használaton kívül került, az elnevezés ismét feltűnik az I. században Sullával (aki Kr. e. 82-ben dictator reipublicae constitundae nevezte ki magát) és később Caesarral, aki Kr. e. 48-ban meghatározatlan időre, 46-ban pedig tíz évre nevezte ki magát diktátornak. De már maga a Sulla diktatúrája kifejezés is mutatja, hogy itt az intézmény céljának és természetének kiforgatásáról van szó. Ugyanez érvényes Caesarra is: azzal, hogy gyakorlatilag korlátlaná tette diktatúrájának időtartamát, megfosztotta az intézményt a lényegéhez tartozó garanciától és korlátozottságtól. Joggal jegyezték meg tehát, hogy Sulla és Caesar diktatúrája (s ha a lényegét és nem az elnevezését tekintjük, Marius hét konzulátusa) jobban hasonlított a modern diktatúrára, mint a megelőző hivatalra. S mivel Marius hetedik konzulátusa és Sulla diktatúrája nem maradtak el a legvéresebb zsarnokságok mögött, valószínű, hogy ha a sort nem Caesar zárta volna le, a diktatúra fogalma már az ókortól negatív konnotációval hagyományozódott volna át. De nem így történt. Caesar nagysága elfeledtette ezeket az előzményeket és a szó egészen a legutóbbi időkig megtartotta lényegében pozitív csengését, amelyben zavarosan egybeolvadt az eredeti hivatal magasztalása és a Caesar személyisége iránti csodálat. Marius, Sulla és Caesar ily módon azoknak a kivételeknek a sorába tartoznak, akiknek diktatúrája nem a szó eredeti jelentésében volt diktatúra. A „római diktatúra” kifejezést tehát a Kr. e. V–III. század de iure hivatalára kell vonatkoztatnunk, s nem szabad kiterjeszteni a köztársaság válságának éveire, amikor visszaéltek ezzel a szóval (és persze a hivattal).

Diktatúra, türannisz és abszolutizmus

Tekintve, hogy a modern diktatúra nem ugyanaz, mint a római diktatúrával, esetünk azonosításának első módja az lesz, hogy összevetjük a legközelebbi előzményeit képező esetekkel, s megnézzük, mi volt és ma mi a különbség egyfelől a diktatúra fogalma, másfelől a türannisz, a despotizmus és az abszolutizmus fogalma között. A mindennapi szóhasználatban ma már nemigen érzékelhető a diktátor, a despota és türannosz közti különbség, ami azonban nem jelenti azt, hogy ezeket a kifejezéseket helyénvaló lenne szinonimákként használni.

Ha megnézzük a diktatúra és a türannisz eredeti jelentését, azt találjuk, hogy ezek a kifejezések teljesen eltérő eseteket jelöltek. Míg a római diktatúra egy rendkívüli intézmény, addig a görög türannisz és később a reneszánsz zsarnokság egy kormányzati forma volt. Az előbbi törvényes *summa potestas* [teljhatalom] volt, amelyet nem zsarnoki módon gyakoroltak; míg az utóbbi jogcím nélküli, vagy zsarnoki hatalomgyakorlást jelentett, vagy mindkettőt. Mindazonáltal a két fogalom közti eredeti különbség számunkra kevéssé releváns, mivel a mai diktatúra már nem az, ami a rómaiaké volt, és mivel a türannisz [zsarnokság] fogalma a hivatkozási alapját képező ókori majd reneszánsz világ eltűnésével egyre pontatlanabb lett. A különbség a következő vonásokra látszik redukálódni: a zsarnokság kifejezésnek ódon csengése van, míg a diktatúra modern terminus; a zsarnokság szót a monarchiákra is alkalmazzuk, a diktatúrát csak a köztársaságokra (látszólagos kivételekkel); s míg a zsarnokságról való ítéletünk rendszerint a hatalomgyakorlás módján alapul, a diktátor minősítés alapját rendszerint hatalmának természete képezi. Ezek valóban meglehetősen hozzávetőleges különbségek, nem lehet tehát túlságosan kárhóztatni e két terminus szinonimákként való használatának ma már igen elterjedt szokását. Mindazonáltal fenntartásokkal kell lennünk azzal a történetírással szemben, amely a diktatúra történetéről beszél, miközben az valójában inkább a zsarnokság története, és amely nem vesz tudomást azokról a különbségekről, amelyeket történetileg nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A despotizmussal kapcsolatban elegendő annyit megjegyeznünk, hogy ezt a fogalmat a görögök találták ki a „barbárokra”, tehát (ahogy ma mondjuk) a „keleti despotizmus” jelölésére. Ha arra gondolunk, hogy a politikai rezsimek valamilyen sajátos világnézethez kötődnek, a „diktatúra” terminust még ma is azokra a politikai rendszerekre szoktuk fenntartani, amelyek a nyugati kultúrában vagy annak vonzáskörében tűnnek fel, a „despotizmus” terminust pedig azokra, amelyek más civilizációknak és kulturális mintáknak felelnek meg. Ez lehetővé teszi azt a pontosítást, hogy a nem nyugati világ egészen a mi korunkig soha nem ismert diktatúrákat, hanem, és krónikusan, csak despotizmusokat; s ha ma a Keletet és a Közép-Keletet a diktatúrák rendszere jellemzik, akkor itt egy újdonságról, mégpedig egy nyugati importról van szó. Ettől persze még beszélhetünk felvilágosult despotizmusról, s a hétköznapi társalgásban nevezhetünk egy diktátort despotának. Ez utóbbi esetben azonban a despotizmus kifejezés semmit nem tesz hozzá a diktatúra fogalmához. A diktatúra és az abszolutizmus megkülönböztetésénél és viszonyánál azonban érdemes hosszabban elidőzni. Először is fel kell figyelnünk a két fogalom fejlődésének különös párhuzamosságára. A *potestas absoluta* – etimológiailag a korlátozásoktól vagy kötelelékektől eloldott hatalom – fogalma addig nem vehetett fel defektív, azaz hiányosságra vagy tökéletlenségre utaló jelentést, amíg a konstitucionalizmus fejlődése nem találta meg az uralkodók törvények alá rendelésének intézményi megoldását. Ez választ ad arra a kérdésre, hogy az „abszolutizmus” fogalma miért csak a XVIII. században tűnik fel, s hogy a megelőző századokban az abszolút – mindenféle korlátozástól mentes – hatalom eszméje miért kapcsolódott csak igen ritkán a virtuális zsarnokság eszméjéhez. A diktatúra szó esete is hasonló. Csak a „beleegyezésen alapuló kormányzat” megfelelő és sikeres tapasztalata után tűnik fel, hogy a *dictare* szó alkalmas a nem beleegyezésen alapuló rendszer megkülönböztetésére. Ez a szembeállítás kell ahhoz, hogy a *dictare* szó pejoratív jelentést öltjön, s hogy egy önálló kormányzati formát jelöljön. Ahogy elutasítjuk az absolutus uralkodót mikor már tudjuk, hogyan kell obligatusszá tenni, úgy válik nemkívánatossá a diktatórikus irányítás is mikor már tudjuk, hogy a diktálás egyoldalúságát miként kell felváltani a konszenzus kétoldalúságával. Ha – a szó jelentése szerint – *dictator est qui dictat*, a diktátor csak akkor válik szükségtelenné és elítélendővé, ha és amikor megtalálják a módját a diktálás nélküli kormányzásnak.

Ezek után hogyan különböztessük meg ma a diktatúrát és az abszolutizmust? Az állam patrimoniális felfogásának eltűnésével az abszolutizmus kifejezésnek csak a minden köteleléktől eloldott, korlátok nélküli hatalom jelentése marad meg. Egy politikai rendszert tehát *de facto* azért nevezhetünk abszolútnak, mert a hatalom oly mértékig összpontosított (nem egyszerűen központosított), hogy nem teszi lehetővé a megfelelő ellensúlyozó hatalmak játékát a társadalom életében; *de iure* pedig azért, mert nem áll a törvény, és különösen az alkotmánytörvények korlátozása és szabályozása

alatt. Mindkét esetben nyilvánvaló, hogy az abszolutizmus könnyen beolvasható a diktatúra fogalmába, a korlátlan hatalomgyakorlás ugyanis a diktátori hatalom egyik jellemzője. Ebben a tekintetben a diktatúra az abszolutizmus köztársasági formájaként, abszolút nem-monarchiaként definiálható. Ez a konklúzió (amelyre még visszatérünk) azonban tudatosá kell hogy tegye bennünk az igényt egy pontosabb diktatúrafogalom iránt, ügyelve arra is, hogy az ne oldódjon fel az abszolutizmus ma már erősen bizonytalan fogalmában.

A proletariátus diktatúrája

Ha a római diktatúrát gondosan meg kell különböztetnünk a modern diktatúrától, még nagyobb okunk van rá, hogy elkülönülten kezeljük az úgynevezett proletárdiktatúrát, s ehhez kapcsolódóan a diktatúra marxista fogalmát. Igazság szerint Marx a „proletariátus diktatúrája” kifejezést ritkán és csak futólag használta, s nem tulajdonított neki fontosságot. A marxizmus, de mindenekelőtt a marxizmus-leninizmus tette jelentőssé és az terjesztette el az osztály- vagy párt diktatúra kifejezést, ezzel próbálva hitelt szerezni egy olyan diktatúraeszmének, amelynek alanya valamely közösség lenne.

A marxi kifejezés jelentésének megértéséhez először is fel kell idéznünk a korabeli kontextust. 1850-ben, amikor Marx először használta, a diktatúra kifejezés még nem volt igazán közismert, továbbá nem volt negatív felhangja (az erő, vagy esetleg a forradalom képzetéhez társult, nem a zsarnoksághoz), és nem államformát jelölt. Mi sem természetesebb tehát, hogy Marx a diktatúra kifejezést teljesen általánosságban használta, egyszerűen az erő alkalmazására utalt vele. Következésképpen a számunkra homályos „proletariátus diktatúrája” szóhasználat számára teljesen érthető volt. Marxnál a proletariátus volt a kifejezés alanya, ezért a kifejezést szó szerint kell érteni. Egyszerűen azt jelenti: erő alkalmazása a proletariátus részéről. Marx nem a proletariátus javát szolgáló diktatúra tézisért pártolta, hanem egy olyan proletariátus tézisért, amely mint osztály magára vállalja a diktátori hatalmak gyakorlását. A proletariátus diktatúrája Marxnál nem egy diktatúra-állam létrehozásának aktusát és módszerét jelentette, épp ellenkezőleg, az állam mint olyan lerombolásának aktusát a proletariátus-diktátor (vagyis a saját erejét alkalmazó felfegyverzett proletariátus) tevékenysége révén.

Csábító lenne azt mondani, hogy Marx a proletariátus diktatúráján a forradalom intézményes formáját értette. Ez azonban már túlzás lenne, hiszen Marx egyáltalán nem gondolt új jogi és politikai felépítmények létrehozására, vagyis új formák és ezek révén egy új állam, a proletariátus államának megteremtésére. Pontosabb tehát úgy fogalmazni, hogy a proletariátus diktatúrája Marx számára egyszerűen a forradalmi cselekvés szükségsszervezetét jelentette. Mint Engels és később Lenin hangsúlyozták, Marx kifejezetten a párizsi kommünt tartotta szem előtt: számára az volt a proletariátus diktatúrája. Nem más és nem több, mint „az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus”. Nem más és nem több, mert Marx szerint a proletariátus feladata az állam lerombolása, s nem egy másik állam létrehozása, amelyre majd rábízta magát.

Ezek tisztázása után könnyen megmagyarázható, hogy Marx miért tekinthette a proletariátus diktatúráját szükségszerűen átmenetinek. Szó sincs semmiféle római reminiscenciáról. Arról van szó, hogy Marx a „diktatúra” kifejezést szorosán a forradalmi robbanás állapotára vonatkoztatta. Szerinte a proletariátus diktatúrája csakis ideiglenes lehet, ugyanazon oknál fogva, ami miatt a forradalom nem tarthat örökké: vagy sikerül, vagy nem sikerül, de egy bizonyos pillanatban mindkét esetben kimerül. A mi szempontunkból azt a körülményt kell kiemelnünk, hogy Marxnál a proletariátus diktatúrájának sine qua non feltétele az állam megszűnése. Lehet persze okoskodni a szakaszoláson, vagyis a széttűzandó (zerbrechen) állam, azaz a burzsoá állam és a magától elhaló már-nem-állam állam (a proletárdiktatúra) különbségén. Ennek a különbségnek azonban nincs különösebb jelentősége, mert Marx proletárdiktatúra felfogása már eleve feltételezi a bürokrácia, a rendőrség és az állandó hadsereg megszüntetését. Tehát annyiban van proletárdiktatúra, amennyiben elhal az állam. És megfordítva, minél kevésbé hal el az állam, annál kevésbé létezik a proletariátus diktatúrája. Ez egy abszolút szilárd és világos pont, nemcsak Marxnál és Engelsnél, de Leninnél is. Ezek után tisztázásra vár, hogy a tudomány (különösen a jogtudomány) osztályozásai milyen alapon foglalják magukban az „osztálydiktatúra” kategóriáját.

Két eset van. A proletárdiktatúra vagy állam, és akkor – éppen Marx, Engels és Lenin szerint – az nem a proletariátusnak a diktatúrája, hanem csak egy tiszta és egyszerű diktatúra; vagy be kell bizonyítani, hogy a Szovjetunióban, Kínában és a magukat kommunistának valló politikai rendszerekben már nincs állam. Amíg ez nincs bebizonyítva, nem világos, hogy a „proletárdiktatúra” kategóriáját milyen alapon szerepeltetik a politikai rendszerek osztályozásában. Diktatúra mint közösségi kormányzás – egy egész osztály vagy egy osztálypárt kormányzása – nem létezik és soha nem is létezett. Következésképpen egy olyan diktatúra feltételezése, amelyet egy nagy közösség

saját maga gyakorol, az eszmék (politikai doktrínák, ideológiák és utópiák) történetéhez tartozik, nem pedig a politikai rendszerek tipológiájához.

Az ember ember feletti uralmának problémáját természetesen nemcsak a jogi-politikai struktúrák talaján vizsgálhatjuk, hanem a gazdasági-társadalmi alstruktúrák alapján, tehát - Gramsci kifejezésével élve - az „osztályhegemónia” szempontjából is. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy az úgynevezett hegemón osztály problémája nem az állam problémája (amíg az állam létezik); hogy az előbbi megoldása nem az utóbbi megoldása; és hogy a politikai rendszerek osztályozásába betoldani a „proletárdiktatúra” kategóriáját nem más, mint csalárd módon létezőnek tüntetni fel a nem létezőt.

Diktatúra, demokrácia és alkotmányosság

Miután diktatúrán ma egy államformát vagy kormányzati formát kell értenünk, azonosítanunk kell azokat a jellemvonásait, amelyek megkülönböztetik más kormányzati formáktól. Igaz, hogy tekintetbe kell vennünk azt az esetet is, amelyben a diktatúra nem minősül kormányformának, s amely akkor áll elő, „amikor egy monarchiában vagy köztársaságban az illetékes hatóságok neveznek ki diktátort valamilyen meghatározott és körülírt feladattal”. Ez az eset azonban teljesen másodlagos jelentőségű. A problémát nem a Carl Schmitt által elemzett Fürstliche Kommissaren vagy az olasz egység megteremtésének idején az állam fennhatósága alá vont újabb területek igazgatására II. Viktor Emánuel által felállított „helytartóságok” jelentik, hanem a „szuverén diktatúra”. A diktatúra mint állam- és kormányforma jellemzésének legegyszerűbb módja, ha ellentétes (a contrario) meghatározásokhoz folyamodunk. Ebből a perspektívából a diktatúra úgy jellemezhető, mint: a) nem demokratikus; b) nem alkotmányos; c) erőn vagy erőszakon alapuló kormányzat. A diktatúra és a demokrácia, a diktátori rendszer és az alkotmányos rendszer, illetve a törvényességet tiszteletben tartó (vagy beleegyezésen alapuló) rezsím és az erőn vagy erőszakon nyugvó rezsím közti ellentéteknek kétségtelenül van igazságalapjuk. Mindazonáltal nem könnyű pontosan meghatározni őket. Vegyük mindjárt azt a közkeletű állítást, hogy a diktatúra a demokrácia ellentéte. Nos, valóban igaz, hogy ha kizárjuk az osztálydiktatúra hipotézisét (amely egyfajta demokratikus diktatúra esetét feltételezve, semmisítené az ellentétet), a néphatalomként értelmezett demokrácia és a diktátor hatalmaként értelmezett diktatúra szembeállítását alapvetően érvényes marad. Ebből azonban nem következik, hogy minden nem demokratikus rendszer diktátori rendszer; s az is igaz, hogy az ellentétet nehéz bizonyítani egy karizmatikus vezér által fellelkesített népszavazásos diktatúrák esetében.

Az a contrario meghatározással szembeni első ellenvetésünk tehát az, hogy a nem demokratikus helyzet a diktatúrának szükséges, de nem elégséges feltétele. Igazság szerint a szóban forgó ellentét túlságosan leegyszerűsítő; arról nem is beszélve, hogy a demokráciák és a diktatúrák között létezik egy széles és változatos közbülső (féldiktatúráknak vagy féldemokráciáknak nevezhető) zóna, amelyről ez a szembeállítás nem vesz tudomást. A második ellenvetésünk azzal a gyakori - elfogadható jogi érvekkel is alátámasztott - állítással kapcsolatos, mely szerint a diktátor a népakaratot „képviseli”. Ez az ellenvetés nem legyőzhetetlen, azok a bizonytalanságok azonban, amelyek közt a politikai képviselő jogi doktrínája vergődik, nem teszik könnyen legyőzhetővé. S végül meg kell jegyeznünk, hogy a diktatúra és a demokrácia közti ellentétet elmosás, ha nem átugorják azok is, akik a „demokráciára felkészítő” pedagógiai diktatúrákról vagy - ellenkező de ugyanebbe az irányba mutató nézőpontból - „gyámkodó demokráciákról” beszélnek. Ezzel kapcsolatosan is megfogalmazható az a kifogás, hogy egy teleologikus ismérv bevezetése a kormányformák osztályozásába könnyen lehetőséget ad a fogalommal való visszaélésekre, vagy legalábbis a vágyak és a valóság összekeverésére. Anélkül, hogy belemennénk egy ilyen összetett kérdésbe, meg kell jegyeznünk, hogy a telosz - a célokra vonatkozó diskurzus - belekeverése a diktatúra és a demokrácia közti ellentét eltüntetésének harmadik módját képezi, vagy képezheti.

Rátérve a második ellentétpárra - a diktatúra és az alkotmányos rezsím közti ellentétre -, az első problémát az úgynevezett „alkotmányos diktatúrák” osztálya veti fel. Ezt a kifejezést a szükségállapot (Notrecht), az ostromállapot (Belagerungszustand), a vészhelyzet (vagy sürgősségi állapot) és hasonló csoportosítására és jelölésére alkalmazzák. Egy sokat vitatott esetet képezett ebben a vonatkozásban a weimari alkotmány 48. cikke, és az alkotmányos diktatúra egyik példjaként említik az angol háborús kabinet is a második világháború idején. De nem hiszem, hogy elfogadható lenne a Staatnotrechtet és az ostromállapotot (és hasonlókat) a diktatúrához hasonlítani, mivel ezekben az esetekben nem hoznak létre rendkívüli intézményt, hanem rendes állami szerveket ruháznak fel rendkívüli hatáskörökkel. Ezen kívül az „alkotmányos diktatúra”

kifejezés sok félreértést okoz, ezért a terminológiai egyértelműség szempontjából is elfogadhatóbbnak tűnik a szükségkormány vagy a „válságkormány” kifejezés . Ezt előrebocsátva és tisztázva lehetne azt mondani, hogy a diktatúra két értelemben nem alkotmányos kormányzat: 1. abban az értelemben, hogy a diktátor az alkotmányos rendet megsértve kerül hatalomra (a jogcímet nélkülöző hatalomra kerülése tekintetében diktátor); és 2. abban az értelemben, hogy a diktátor alkotmányos korlátokkal nem szabályozott és nem fékezett hatalmat gyakorol (a hatalomgyakorlás módja tekintetében diktátor). Csakhogy jogdogmatikai szempontból minden új rezsim – tehát nemcsak a diktatúra – létrehozásának cselekménye alkotmányellenes ténynek minősül, mivel megsérti a hatályos jogrendet; és másfelől a diktátor hatalomra jutása nem feltétlenül nélkülözi a jogi alapot. Ami a második jelentést illeti, világos, hogy a diktatúrát csak akkor minősíthetjük alkotmányellenes rezsimnek, ha az „alkotmány” terminus szoros értelemben vett definícióját fogadjuk el, vagyis alkotmányon a garantált jogok együttesét értjük . Ez pedig általánosnak nem mondható . A diktatúrák és az alkotmányos rendszerek közti ellentét a diktatúra és jogállam szembeállításában is felbomlott, mivel fokról fokra elvesztette eredeti világos kontúrjait, ahogy a jogállam (Rechtsstaat) fogalma eltávolodott eredeti garanciális jelentésétől, hogy aztán a közigazgatási igazságosság elméletében oldódjon fel.

Hátra van még a harmadik jellemzés, amelyik a diktatúrát az erőszakhoz társítja, mind a diktátori hatalom létrehozása, mind a hatalomgyakorlás tekintetében. De ebben a vonatkozásban is meg kell jegyeznünk, hogy noha a parancsolás és kényszerítés eleme vagy legalábbis az erő alkalmazása a diktátori rendszereknek valóban szembetűnő karakterjegye, azért ne gondoljuk, hogy egy diktátor nem kormányozhat törvények révén, vagyis az erőszak kifejezés nem feltétlenül azt jelenti, hogy a diktatúrák szükségszerűen terrorisztikus rendszerek, amelyekben nincs törvény . Legfeljebb olyan rendszerek, amelyekben a diktátor csinálja a törvényt: ez viszont már egy másik történet.

A konventdiktatúra

Minthogy a contrario meghatározások útján haladva nem nagy utat tettünk meg, érdemes visszanyúlnunk Arisztotelész osztályozásához, aki különbséget tesz a sokak, a kevesek és az egy ember kormányzása között. Már megvizsgáltuk a „sokak diktatúrájának” egyik hipotézisét – a marxista-leninista hipotézist –, és azzal a megjegyzéssel vetettük el, hogy mind a proletariátus-közösség, mind a párt-közösség diktatúrája az eszmék, és nem a tények történetéhez tartozik. De létezik a sokak kormányzásának egy további esete is, melyet gyakran diktatúráként határoznak meg: ez az úgynevezett konventdiktatúra, vagy alkotmányozó gyűlési diktatúra. Noha a „közösségi kormányzás” jogi kategóriája nem tesz különbséget milliókban vagy ötszáz személyből álló közösség között, mindenki tudja, hogy közösség és közösség közt különbség van, hogy a létszámnak jelentősége van, s hogy tehát a gyűlési diktatúra egy önálló eset. A gyűlés kétségtelenül egy nagyobb létszámú csoport; de nyilvánvalóan nem ugyanabban az értelemben vett közösség, mint egy társadalmi osztály. A probléma ezért arra a kérdésre szűkül, hogy lehet-e diktatúráról beszélni abban az esetben, ha a sokak kormányzását egy gyűlési méretű testület jelenti. Hauriou és nyomában sok más jogász szerint: igen. Hauriou valóban konventdiktatúrának (dictature conventionnelle) nevezi azt az alkotmányozó hatalmat, amely – egyesítve a rendes törvényhozó és végrehajtó hatalmat – diktatórikus intézményként nyilvánul meg, mivel szupremáciája semmilyen módon nincs körülhatárolva . Itt nyilvánvalóan a jogi nézőpont korlátaival állunk szemben.

Szorosan jogi szempontból nem kétséges, hogy egy alkotmányozó hatalom elméletileg korlátlan hatalom, mivel nem korlátozza sem az előző alkotmány, sem a korábban létezett hatalommegosztás. Ez definíció szerint igaz, hiszen ha egy gyűlést alkotmányozó hatalommal ruházunk fel, akkor rendelkeznie kell megfelelő hatalommal, hogy elháríthasson minden akadályt amely „alapozó hatalmát” gátolja. A valóságban egyaránt találunk forradalmi alkotmányozó testületeket és a törvényességet tisztelő alkotmányozó testületeket; de nem azért, mert valamilyen előzetesen létező jogi korlátozás megakadályozná, hogy ez utóbbiak ugyanolyan módon gyakorolják a hatalmat, mint az előbbiek. Ha tehát elfogadjuk Hauriou tézisét, mely szerint a diktatúra kérdése az alkotmányozó gyűlések vonatkozásában is felvethető, akkor nehéz elkerülni azt a konklúziót, hogy szinte mindegyik alkotmányozó gyűlés diktátori hatalmat gyakorló gyűlés volt, vagy ma is az. Ezt az ismérvet alkalmazva az olaszok a XX. században nem egy, hanem két diktatúrát szenvedtek el: Mussoliniét és az 1946-os alkotmányozó gyűlését. Ebben a logikában Németországban három diktatúra volt: a weimari alkotmányozóké, Hitleré és az alaptörvény (Grundgesetz) szerkesztőié, akik megalapították a Német Szövetségi Köztársaságot. És még sorolhatnánk.

Zavarba ejtő konklúziók, amelyek sejtetni engednek, hogy valami hiba van a premisszáinkban. Az érvelésnek (azt hiszem) az a hibája, hogy addig nem tudunk megítélni egy államformát (márpedig a „diktatúra” szót egy államforma minősítésére használjuk), amíg az állam nem vette fel a maga

formáját; az alkotmányozó konvent még egy formátlan állam, vagyis egy politikai rend kiépítésének az a szakasza, amelyben az állam még formálódóban, alakulóban van. Ez azt jelenti, hogy az alkotmányozó gyűlések egyszerűen csak alkotmányozó gyűlések, és hogy önkényes dolog diktatúrára visszavezetni és a diktatúrával egyenértékűnek tekinteni őket. Arról nem is szólva, hogy lenne mit kifogásolni – és nem is keveset – azon az ismérven is, mely szerint egy hatalom korlátlan, ha a jog nem korlátozza. A valóságban egy nagy létszámú gyűlésben a hatalmat de facto maga a gyűlést alkotó személyek száma korlátozza és ellensúlyozza (feltéve természetesen, hogy ezek a személyek szabadok és egymástól kölcsönösen függetlenek). De ha az efféle korlátot a jogi relevanciával bíró kategóriák nem is tudják megragadni, a politikatudós figyelmét nem kerülheti el.

A hatalom megszemélyesítése

Akkor hát – áttérve az arisztotelészi osztályozás másik végpontjára – a diktatúra mindig és csakis egy ember kormányzása lenne? A kérdés megválaszolásához előzetesen meg kell állapodnunk az „egy ember” kifejezésről, melyet nem biztos, hogy szó szerint kell vennünk: valójában egyedül senki nem tud csinálni semmit, még a legmindenhatóbb diktátor sem. De ha a diktátor egyedüliségét vagy elsőbbségét cum grano salis értelmezzük, akkor korrekt az a megállapítás, hogy a diktatúrák összpontosított hatalmat fejeznek ki, amely az esetek többségében egyetlen ember személyi és diszkrecionális hatalmát jelenti. Vita csak azon van, hogy ezt a jellegzetességet a „személyi hatalom” vagy „a hatalmak egyetlen intézményben való összpontosítása” kifejezéssel kell-e visszaadni. Ez utóbbi kifejezés jogilag kielégítőbb, de nem tűnik jellemzőnek. Úgy kellene pontosítanunk, hogy a diktatúrákban (az elnöki rendszerektől eltérően) nem csupán a hatalmak egyetlen intézményben való koncentrálásáról van szó, hanem az összeolvasztásukról is. Csakhogy a kérdéses definíció így pontosítva is zavart okoz az „intézmény” fogalmának mibenléte tekintetében. Intézmény ugyanúgy lehet egyetlen személy, mint egy testület vagy egy gyűlés. Így aztán megint kinyílnak a kapuk vagy az ablakok a diktatúra mindazon jelentései előtt, amelyeket elvetettünk (nemcsak a gyűlési diktatúra, hanem az egész közösségek diktatúrája előtt is). Erre azt mondják, hogy az intézmény fogalmát – ha implicit módon is – a jogállam, vagyis egy olyan típusú állam létezését előfeltételezve dolgozták ki, amelyet az adott intézmény nevében vagy kontójára cselekvő fizikai személynek az intézményben vagy a hivatalban való személytelensége jellemez. Így viszont az lesz a kérdés, hogy az intézmény fogalma milyen mértékben vihető át a jogállamról arra az államra, amelynek jellemzője éppen az előbbi tagadása, vagyis hogy nem „jogállam”? Egy intézmény (a szó jogi jelentésében) jogi szabályozást előfeltételez. Ily módon a diktátorról mint „intézményről” beszélni annyi, mint azt posztulálni, vagy sejtetni, hogy a diktátor alá van vetve a hivatalnak vagy beleolvad az intézménybe. Mármint, hogy csak egy példát említsünk, Hitler milyen értelemben volt az állam jogszabályainak alávetett állami intézmény? Alkalmassint csak abban az értelemben, hogy saját maga intézménye volt: vagyis semmilyen értelemben. Hitler nem egy intézmény volt, hanem egy személy, aki önkényes akaratát a hivatalon fölültre és kívülre helyezte. A diktatúra jogi definíciója tehát – mely szerint az egy olyan állam- vagy kormányforma, melyet a hatalmak egyetlen intézményben való összpontosítása jellemez – beleesik abba a hibába, hogy egy olyan jogi fikciót visz át a diktatúrára, amely arra nem alkalmazható, s amely félő, hogy teljesen tévútra visz. A diktátor ugyanis nem egy intézmény vagy „jogi személy”: mindenekelőtt fizikai személy. Ezek után tehát helytálló az a megállapítás, hogy a hatalom perszonalizálása a diktatori rendszer meghatározó tulajdonságjegye.

A testületi diktatúrák

Eddig kikerültük a nagyobb nehézséget: a kevesek kormányzásának esetét. Ha igaz, hogy a diktatúra legelsősorban megszemélyesített hatalom, és ebben az értelemben egy ember kormányzása, vagyis egyfejű, akkor hova tegyük a kevesek diktatúrájának, azaz a „testületi”, direktoriális vagy tanácsi diktatúra esetét?

Az ötvenes évekig az úgynevezett testületi diktatúrák nem vetettek fel komoly problémát: egy másodlagos és átmeneti alosztálynak lehetett tekinteni őket. A történelem folyamán a triumvirátusok, a direktóriumok, a katonai junták szinte mindig tiszavirág életű megoldásoknak bizonyultak, s vagy az volt a rendeltetésük, hogy diktatúrát hozzanak létre, vagy az, hogy megoldják az utódlás összetett problémáját, de mint ilyenek nem voltak képesek tartósan fennmaradni. Maga a diktatorikus rendszer létezésének értelme egyébiránt ellenállhatatlanul a diktátor-személyre látszik kifutni. Diktatúrához a gyors, határozott és megfellebbezhetetlen döntések elérése érdekében folyamodnak. Márpedig egy testületi diktatúra – ha ténylegesen ilyen –

könnyen a hatalom megbénulásának helyzetét reprodukálhatja vagy legalábbis megfoszthatja a rendszert a működéséhez szükséges dinamikától. Arról nem is szólva, hogy egy a tekintély élő megtestesülését reprezentáló vezér, aki ennél fogva eszményképpé és az azonosulás tárgyává válhat, sok diktatúra erős pontját képezi, pontosan úgy, ahogy sok demokratikus köztársaság anonim vagy alig megszemélyesíthető hatalma azok gyenge pontját jelentette.

Szó sincs róla, hogy a diktátori hatalom perszonalizálásának szabályát korunkban látványosan megcáfolták volna. Castro Kubában, Nasszer Egyiptomban, Tito Jugoszláviában, Mao Kínában, beszédesen példázzák, hogy a diktatúrák továbbra is a diktátorokban öltenek testet. Megfordítva, Latin-Amerika katonai juntái továbbra is jól igazolják azt a szabályt, mely szerint a testületi diktatúrák rövid életű megoldásokat, vagy legalábbis gyengén teljesítő diktatúrákat eredményeznek. Mindazonáltal legalább egy jelentős kivétel van: a szovjet diktatúra poszt-sztálini időszaka. Ez a kivétel gyanítani engedi, hogy valami hasonló érlelődik, vagy érlelődhet, Pekingben, Hanoiban, Belgrádban és még más országokban. Itt az okozza a problémát, hogy nehéz bizonyosságot szerezni róluk. Amíg a történészek nem férhetnek hozzá a titkos levéltári iratokhoz, addig nehéz megállapítani, hogy egy úgynevezett testületi diktatúra valóban testületi-e és főleg, hogy hogyan működik.

Elsőnek mindjárt az a kérdés merül fel, hogy egy tényleges testületi diktatúra elveszíti-e és milyen mértékben a monokratikus vagy egyfejű kormányzatra jellemző tulajdonságokat, hogy egy oligarchikus vagy többfejű kormányzat bizonyos jellemzőit vegye fel. Hogy világos legyen, pontosan mire is vonatkozik ez a kérdés, különbséget kell tennünk a testületen belüli viszonyok és a külső hatások között, vagyis aközött ami a testületen belül történik és amit az kívül eredményez. A valódi testületiség „a főnökök más főnökök általi kölcsönös ellenőrzésében” nyilvánul meg. De vajon ez a kölcsönös ellenőrzés – a kívülállók, és végső elemzésben az alávetettek számára – egyenértékű a hatalom megosztásával és ennek révén a hatalom tényleges korlátozásával? Ha a válasz igen, akkor a közérthetőség azt kívánná, hogy ezt az esetet kereszteljük át diktátori oligarchiának: az alany tehát az oligarchia lesz.

De nemleges válasz is adható, azaz nagyon is lehetséges, hogy a szóban forgó testületiség mindenképpel egy kölcsönös viszontbiztosítási mechanizmus szerint működik (a kirúgott főnök – Hruscsov, és előtte Malenkov – életben marad), ami a rettegés egyensúlyához hasonló dolgon alapul (semmint az intézményi akaratképzés jogi szabályain). Ez esetben a kívülállók számára az egyfejű és a többfejű diktatúra közti különbség nem érzékelhető, vagyis a rendszer elsődlegesen diktatórikus marad. Ilyen esetben nem diktátori oligarchiáról kellene beszélni, hanem inkább oligarchikus diktatúráról, jelezve, hogy itt a monokratikus diktatúrának egy olyan belső változatáról van szó, amely nem módosítja a diktatúra külső természetét, vagyis az alávetettekkel szembeni hatalomgyakorlást.

Mindaddig, amíg közelebbit nem tudhatunk meg róluk, az úgynevezett testületi diktatúrákról szóló diskurzus tehát csak találgatáson alapulhat. Egyetlen pont látszik tisztán kiemelkedni, nevezetesen az, hogy a diktatúrákra jellemző korlátlan személyi hatalom nem követel feltétlenül egyedüli, magányos diktátort. Pontosabban fogalmazva, ahogy nő a hatalom gyakorlásához szükséges (bürokratikus vagy egyéb) apparátus, vagy amin az adott diktatúra alapul, úgy válik egyre valószínűbbé a – nevezzük így – „többszörös diktátor”, a többfejű diktatúra (nyilvánvalóan egy mindössze néhány személyből álló kis csoport keretei közt). Ezt a fejleményt már leírták a totalitárius diktatúrákkal foglalkozó tanulmányok: de annak a nézőpontjából, aki egy speciest kutat, figyelmen kívül hagyva a genust. A genus kutatójának szemszögéből nem állítható, hogy egy diktatúra csak akkor lehet oligarchikus (vagy testületi), ha egyidejűleg totalitárius is. Egy tartósan fennálló testületi diktatúra támasza nem szükségszerűen a totalitarizmus: lehet bármilyen „apparátus”, tehát bürokratikus, párt- vagy akár katonai apparátus is. Ha ma még nem is a testületi diktatúrák jelentik a szabályt, a jövőre nézve semmi nem zárja ki, hogy gyökeret eresztessenek és tartósan fennmaradhassanak akár a hatalom kiterjesztése és a társadalmi lét totális áthatása nélkül is.

Diktatúra és utódlás

Eddig a diktatúrát egyfelől a struktúra és a diktátori hatalomgyakorlás, másfelől a hatalmat birtoklók létszáma szempontjából elemeztük. Hátra van még két klasszikus elemzési kritérium: a hatalom megszerzésének módja, illetve a hatalomban való helyettesítés és utódlás módja. Azt már említettük, hogy az előbbi nem lehet döntő körülmény. Egy államrend létrehozása és legitímációja igen kényes probléma, s nem világos, milyen alapon állítható, hogy a diktatúrák létrehozása jogtalan, míg az azokat megelőző rezsimeké nem. Általánosságban elmondhatjuk, hogy minden új rezsimek annyiban új, amennyiben valamilyen módon megsérti az előző jogrendet. S ha e szabály alól vannak kivételek, a kivételt éppen a demokratikus rendszerek létezése jelenti, amelyek mint

ilyenek - implicit módon, ha nem is kifejezetten - egy új alkotmányos rend létrehozásához megfelelő jogi eljárást követelnek meg. Az alkotmányos legitimitás terminusaiban gondolkodva ez azt jelenti, hogy a demokratikus rendet felváltó diktatúrák kifejezetten előnyös helyzetben vannak a megelőző rezsimekhez képest, a liberáldemokratikus rezsimeket is beleértve.

A demokratikus rendet felváltó diktatúra létrehozásához nem kell okvetlenül jogellenes és erőszakos módszereket alkalmazni. Még ha gyakran így is történik, szigorúan véve nem szükségszerű. Másrészt korunk diktatúráinak egyik jellemzője, hogy plebiszcitáriusak, vagy legalábbis úgy tesznek, mint ha azok lennének. Harmadszor, ne felejtjük el, hogy, ha kilépünk a jogdogmatika területéről, a jogellenes tény is (új) jog által alkotott tény lesz, vagy annak lehet tekinteni. Mindezen okok miatt nem könnyű bebizonyítani, hogy a diktatúrákat a hatalom erőszakos, illegitim vagy mindenesetre jóváhagyást nélkülöző megszerzésén alapuló rezsimekként kell jellemezni. Tegyük hozzá, hogy ma kevésbé vagy más módon érzékeljük a legitimitás azon problémáit, amelyek eleinket lelkesítették. Míg az ókori zsarnok „bitorlónak” érezte magát és megpróbálta jóvá tenni a jogcím hiányát, jó néhány modern diktátornak már nincs ilyen problémája.

Míg tehát a hatalom megszerzésének módja nem perdöntő körülmény, a leginkább elhanyagolt kritérium - azaz a hatalom utódlásának módja - hatékony elemnek bizonyul az intézmény azonosítása szempontjából.

A diktatúrák ugyanis, jellemző módon, lényegükből fakadóan képtelenek alávetni magukat a hatalom utódlását szabályozó normáknak. Két egymást követő diktátor között mindig van egy többé vagy kevésbé hosszú interregnum, amelyet minimum bizonytalanságok, de az esetek többségében összeesküvések vagy államcsínyek, erő alkalmazása, de mindenképpen a kijelölés vagy az elhunyt diktátor által megszabott utódlási szabályok megsértése jellemez. Az életében mindenható diktátor a legtehetősebb emberré válik abban a pillanatban, amikor „tényleges” akarátát „jogi”, azaz jogilag kötelező érvényű akarattá kell átalakítani. A rendszer túlélhet, de továbbra is képtelen jogszabályban előírt és rendezett utódlásról gondoskodni. És ez az önmaguk tartósításának „rendezésére” való képtelenség annyira tipikus és annyira állandó eleme a diktatori rendszereknek, hogy ez a diktatúrák esetének megkülönböztető jegyét képezi.

Ebben a vonatkozásban tehát a diktatúrákat olyan nem folytonos, vagy megszakításos rendszereknek definiálhatjuk, amelyekben az utódok semmilyen előre rögzített utódlási elvet nem tartanak kötelezőnek, s amelyekben ennek megfelelően a kontinuitásnak nincs semmilyen garanciája és bizonyossága. Ez a meghatározás két vonatkozásban fontos: egyrészt mert pontosítja a „perszonalizált hatalom” fogalmának jelentését, másrészt mert nyilvánvalóvá teszi azoknak a törekvéseknek a korlátait, amelyek a diktatúrákat de iure rendszereknek próbálják minősíteni, és megerősíti azt a tézist, mely szerint ezek alapvetően de facto rendszerek, és azok is maradnak, amelyekben csak egy képlékeny állapotú „anyagi értelemben vett” alkotmány van érvényben.

A fenti meghatározás világossá teszi a diktatúra és az abszolút monarchia közti különbséget is, mivel egyértelművé teszi annak a kijelentésnek a jelentését, hogy a diktatúra a köztársaságok betegsége. A megkülönböztető elem az, hogy a monarchikus abszolutizmus folytonos, a köztársasági abszolutizmus nem az. A betegség pedig abban áll, hogy míg a monarchikus abszolutizmus kifejezés koherens, a köztársasági abszolutizmus formula egy belső ellentmondást tartalmaz. A köztársasági elv (az állam mint „közbirtok”) és az abszolutisztikus elv (az állam mint „magánbirtok”) közti ellentmondás, nem véletlenül, a diktátor fizikai halálának pillanatában robban. A köztársasági abszolutizmus ugyanis - amennyiben abszolutizmus - nem „választhatja” az új diktátort; de a köztársasági elv értelmében nem is „örökölheti”. Ez magyarázza, hogy miért az utódlás pillanata jelenti a diktatori rendszerek válságának pillanatát. A válság - vegyük észre - és nem a bukás pillanatát, mert a diktátor halála csak annyiban jelenti egy diktatúra végét, amennyiben a diktatúra-intézmény maradéktalanul a diktátor-személyben oldódik fel.

Tipológiaiák

Miután pontosítottuk a diktatúra mint olyan egyéniesítő jellemvonásait, és miután megtisztítottuk a terepet a helytelenül annak mondott diktatúráktól (vagyis kizártuk az osztály-, a párt- és a gyűlési diktatúrákat), lényegében azonosítottuk a nemet (genus), ezen a ponton vetődik fel a fajok (species) s ezen keresztül a diktatúrák megfelelő tipizálásának problémája. A diktatúrák faunája igen gazdag, növekvőben van és - nem meglepő módon - osztályozásuk minden értelmes kritériumot nélkülöz. Egyfelől ugyanis változatos módon keverednek földrajzi, ideológiai ismérvek és tulajdonnevek, mint mikor dél-amerikai típusú diktatúrákról, caudillizmusról, katonai diktatúrákról, balkáni diktatúrákról, fasiszta, náci, kommunista diktatúrákról stb. beszélnek. Másfelől viszont történeti tipológiát alkalmaznak, mint amikor cezarisztikus, jakobinus, konvent-, thermidori, bonapartista stb. diktatúráról beszélnek. Ha rendet akarunk tenni az elnevezéseknek

ebben a zűrzavarában és egyúttal a lényegeset kiemelni, különbséget kell tennünk 1. az intenzitás, 2. a cél, 3. az eredet és 4. az ideológia szerinti osztályozás között.

Az eltérő intenzitásuk – vagyis a kiterjedés mértéke és a kényszerítő erők behatolása – tekintetében Hermens és még sokan mások autoritárius diktatúrák és totalitárius diktatúrák közt tesznek különbséget. Ezt az elemi dichotómiát Neumann egy hármassal javasolja felváltani: a) egyszerű diktatúra, amely a közönségesen autoritáriusnak nevezett diktatúrának felel meg; b) cezarisztikus diktatúra; c) totalitárius diktatúra. Az egyszerű diktatúrában a diktátori hatalmat a szokásos kényszerítő eszközök, azaz a hadsereg, a rendőrség, a bürokrácia és a tisztviselői kar szerepének intenzifikálása révén gyakorolják. A cezarisztikus diktatúrában a diktátori hatalom a tömegek támogatásán is alapul (és itt tovább lehetne specifikálni, különbséget téve klasszikus cezarizmus – Caesartól Napóleontól – és ideologikus-karizmatikus cezarizmus között). A totalitárius diktatúrában a szokásos kényszerítő eszközök monopóliumához és a tömegek félrevezetéséhez hozzáadódik még a nevelés, az összes kommunikációs csatorna (sajtó, rádió, televízió) ellenőrzése, valamint, éppen a „totális” ellenőrzés biztosítása érdekében, eseti kényszerítő technikák működtetése.

A cél tekintetében különbséget szoktak tenni a) forradalmi és b) rendpárti, vagy paternalista, vagy reakciós, vagy konzerváló-restauráló diktatúrák között. Nyilvánvalóan a konzerváló diktatúrák is létrejöhetnek forradalmi úton, de azért különböznek a forradalminak nevezett diktatúráktól, mert ezeknek egy korábbi status quo fenntartása a céljuk. Mint már említettük, ebben a vonatkozásban beszéltek „pedagógiai diktatúrákról” is, a demokráciára való felkészítés értelmében, melynek klasszikus példája Peiszisztratosz diktatúrája lett volna Athénben; vagy „fejlesztő diktatúrákról”, amelynek legsikeresebb példája Atatürké Törökországban. Csakhogy a forradalmi és a konzerváló diktatúrák megkülönböztetése egy ex ante érvényes kritériumra leül az adott diktátori rendszert támogató rétegekben vagy osztályokban, a pedagógiai, de a fejlesztő diktatúrák kategóriája is meglehetősen bizonytalan, mivel – mint már felhívták rá a figyelmet – azt csak egy történetírói ítélet érvényesítheti, ex post. Egyébként ugyanilyen alapon „pedagógiai” lehetne minősíteni a felvilágosult monarchiákat is; és talán több joggal. Az eredet, vagyis a diktátori rezsimek személyi állományának szakmai származása tekintetében megkülönböztethetünk a) politikusi diktatúrákat, melyeknek személyzete a politikai osztály egyik frakciójából származik; b) katonai diktatúrákat; c) bürokratikus vagy apparátusi diktatúrákat (különös tekintettel a tartós diktatúrák esetére, amelyekben kooptálással már megtörtént a második generációra való áttérés).

Végül, az ideológiai kritérium tekintetében megkülönböztethetünk a) ideológiai alappal nem rendelkező, vagy legalábbis az ideológiai dinamizmust nélkülöző diktatúrákat (ezek az egyszerű diktatúrák és gyakran a konzerváló diktatúrák); és b) ideológiai tartalmú diktatúrákat. Az utóbbiakon belül további különbséget tehetünk minimális ideológiai intenzitású diktatúrák (a fasizmus, amely inkább cezarisztikus volt, mint totalitárius) és maximális ideológiai intenzitású (más néven totalitárius) diktatúrák között.

Persze ezek a tipológiák csupánt elvont sémák egy olyan valóság felosztására, amely soha nem illeszkedik pontosan a mi osztályozó skatulyáinkhoz. De azért arra jók, hogy a diktatúra legáltalánosabb fogalmát elégséges módon pontosított esetek rendezett sorára tagolják. Világos ugyanis, hogy Salazar diktatúrája és Sztálin diktatúrája mint diktatúrák ugyanúgy nem említhetők egy lapon, mint az Egyesült Királyság monarchiája és Szaúd-Arábia monarchiája sem, mint monarchiák; és hogy képtelenség lenne egyenlőségjelet tenni – hogy csak kapásból említsünk példát – a spanyol Franco és a kubai Castro, [az osztrák] Dolfuss és [a német] Hitler, [a lengyel] Pilsudski és [a magyar] Kun Béla, [az argentin Perón] és [a jugoszláv] Tito diktatúrája közé. Duverger újabb egy további megkülönböztetést javasolt, mégpedig a szociológiai diktatúra és a technikai diktatúra megkülönböztetését. A „szociológiai” diktatúrák az igazolt, vagyis a szükséges, belső eredetű, és megalapozott gazdasági-társadalmi igényeket reprezentáló diktatúrák lennének, míg a „technikai” diktatúrák (melyekre a szerző a katonai diktatúrák általa pretoriánus diktatúráknak nevezett alfaját hozza fel példának) a minden igazolást nélkülöző, tehát parazita, külső eredetű és nem reprezentatív diktatúrák. Noha megengedhető, hogy különbséget tegyünk szükséges és szükségtelen, jó és rossz diktatúrák közt, Duverger megkülönböztetését tartalmilag a nyilvánvaló polemikus szándék, formailag pedig a szerencsétlen terminológiai választás érvénytelenné teszi.

A szükségtelen diktatúrákról mint „technikai” diktatúrákról beszélni egy tipikusan technológiai korban, és amelyben igenis állítható, hogy sok országban pontosan a technológiai fejlesztés és az erőltetett iparosítás igényei teszik szükségessé a diktatúrát, valóban nem szerencsés. Másrészt ugyanilyen, ha nem még szerencsétlenebb a „szociológiai diktatúra” kifejezés, amely súlyos félreértéseket szül. Senki sem vitatja a diktatúra szociológiájának létjogosultságát, vagyis hogy szükségünk van a diktatúrák szociális-gazdasági okainak tanulmányozására. De a diktatúrák okainak

kutatásából nem következik a szociológiai diktatúrák külön osztályának felállítása, hiszen minden így tanulmányozott diktatúra szociológiai, amennyiben mindegyik visszavezethető valamilyen szociális vagy gazdasági-társadalmi magyarázatra.

A diktatúra mint intézményi forma és politikai rendszer eddig vizsgált problémája egy dolog; a diktatúrák okainak megmagyarázása egy másik dolog. A két problémát nem szabad összekeverni, ezért - amikor az utóbbi kontextusra akarunk áttérni - helyesebb a diktatúra szociológiája kifejezést használni, a jelenség okainak tanulmányozását értve rajta. A széles értelemben vett diktatúraszociológiához tartoznak az úgynevezett „autoriter személyiséggel” foglalkozó tanulmányok, egyes társadalompszichológiai tanulmányok és általában a társadalmi feszültségekkel és az úgynevezett tömegetársadalommal foglalkozó irodalom. Ezek mind olyan kutatások, amelyeket érdemes figyelembe venni, azzal a feltétellel, hogy a diktátori rezsimek hatalomra kerülésének kedvező vagy nem kedvező feltételek feltárására irányuló tanulmányokat meg kell különböztetnünk magának a diktatúrának mint olyannak a vizsgálatától.

A diktatúra ideiglenessége

Egy liberáldemokratikus társadalomban élő és író ember számára a diktatúra témája egyfajta szellemi gyakorlatot jelent. De egy olyan szellemi gyakorlatot, amely a liberális demokratikus rezsimekre nézve nagyon is valóságos implikációkat és aggodalmakat rejt magában. Mindenekelőtt ezt a kérdést kell feltennünk: a diktátori rendszerek működnek? Ezzel voltaképpen azt is kérdezzük, hogy, idővel, a diktatúrák felül fognak-e kerekedni a liberális rezsimeken. De hogy kezelhetőbbé tegyük a kérdést, fordítsuk meg így: milyen módon lehet alátámasztani, és előre látni, hogy a diktátori rendszerek nem működnek?

Ha áttekintjük a vonatkozó irodalmat meglepő, hogy a diktatúrának mind az ellenfelei, mind a támogatói egy pontban egyedülálló módon egyetérteni látszanak, mégpedig abban, hogy a diktatúrák nem korlátlan időtartamú és (ideálisan) nem örökösnek szánt rezsimek: a diktatúrák ideiglenességre születnek. Természetesen ez az egyetértés azonnal megszűnik, amint a két fél kifejti, hogyan értelmezik ezt az előrejelzést, vagy legalábbis a diktatúra és a „rövidség” eszméjének társítását. A diktátori rendszerek demokratikus kritikája azért nyilvánítja őket átmenetinek, mert nélkülözik az autentikus alapokat, és mert van valami alapvetően elhibázott a kormányzati mechanizmusukban. A diktátori megoldások előmozdítói vagy védelmezői viszont teljesen más diskurzust folytatnak: szerintük a diktatúra azért átmeneti, mert „kivételes” kormányforma, amely szorosan valamilyen szükséghelyzethez, egy „küldetés” teljesítéséhez, vagy mindkét dologhoz kapcsolódik. Mindazonáltal az a tény, hogy ez utóbbi csoport is a diktatúrák ideiglenes természetére, a nem túl hosszú idő után feltétlenül bekövetkező elhalására helyezi a hangsúlyt, sejtetni enged, hogy a diktatúra eszméjének az apologéták szerint is negatív implikációi vannak: különben minek kihangsúlyozni azt a tényt, hogy egy politikai rendszer ideiglenes lesz, vagy annak kell lennie? Megállapíthatjuk tehát, hogy legalább egy értelemben mindenki egybehangozva úgy tartja, hogy ez a rendszer nem működik: nevezetesen abban az értelemben, hogy nem tud sokáig működni vagy nem kell sokáig működnie. Egyedülálló és meglepő módon tehát mindenki egyetért abban, hogy a diktatúrák időben behatárolt, „rövid életű” politikai rendszerek. Tegyük hozzá, hogy ezt a karakterjegyet a diktatúra lényeges, sőt a leglényegesebb karakterjegyének tartják.

Mi az alapja annak a meggyőződésnek, hogy a diktatúrák természetükből fakadóan rövid lejáratú rendszerek? Ez a kérdés a lényegi érdekességen túl arra is alkalmas, hogy összefoglalóan ellenőrizzük a diktatúra általános elméletének megbízhatóságát. A kérdés tehát ez: milyen alapon állítható, és állítják, hogy a diktatúrák átmeneti kormányformák?

Az érvek, vagy bizonyítékok, első csoportja rögtön megcáfolhatjuk és betehetjük a süllyesztőbe. Először is, azoknak, akik a római diktatúrára hivatkoznak, egyszerűen azt válaszolhatjuk, hogy a hasonnevűség nem hasonneműség, és hogy a római diktátor esete semmilyen bizonyító erővel nem bír a modern diktatúra-állam ideiglenes jellege tekintetében. Másodszor, ugyanez érvényes azokra is, akik összekeverik a komisszár diktatúra és a szuverén diktatúra fogalmát (Carl Schmitt megkülönböztetése). Senki sem tagadja, hogy egy komisszár diktátor ideiglenes és visszahívható. De pontosan azért az, mert nem szuverén diktátor, vagyis mert ez nem a diktatúra mint állam- vagy kormányforma esete. A nem szuverén diktátor példájával tehát nem lehet bizonyítani, hogy a szuverén diktátor ideiglenes. Hasonlóképpen, harmadszor, a testületi diktatúrák példájára hivatkozva nem lehet bizonyítani, hogy a diktatúrák rövid életűek. Ez az érv csak a testületi diktatúrákra érvényes, a nem testületi diktatúrákra nem alkalmazható. Végül, és negyedszer, Marxra és Leninre végképp nem érdemes hivatkozni. Elég arra gondolni, hogy a proletárdiktatúra elhalásának próféciája szorosan ahhoz a rendhagyó és nem szabatos jelentéshez kötődik, amit a marxisták tulajdonítanak a diktatúra szónak. Az az igazság, hogy a diktatúra-mint-állam - és mint

a proletariátus nevében cselekvő állam - hipotézisével szemben nincs fegyvertelenebb és ártalmatlanabb doktrína, mint a marxista doktrína.

A fentieknél körmönfontabbak, bár egyáltalán nem meggyőzőbbek a kifinomultan jogi érvek. Az egyik érv azon a premisszán alapul, hogy a diktatúrák per definitionem „rendkívüli” és „kivételes” rezsimek. Ebből vonják le aztán azt a következtetést, hogy a diktatúrák csakis ideiglenes rezsimek lehetnek. De éppen a premisszát illetően kellene egyetértésre jutni. Az a kijelentés ugyanis, mely szerint a diktatúra egy rendkívüli vagy kivételes kormányforma, előfeltételezi, hogy „kivételességen” a „normálisnak és szükségesnek tekintett elvek rendszeréhez képest kivételes helyzetet” kell értenünk. Az így definiált kivételesség azonban nem jogosít fel a diktatúra rövidségére vonatkozó előrejelzésekre. Azt persze mindig mondhatjuk, hogy a diktatúra „kivételt képez” az etikai és morális elvek alól; ezzel azonban, sajnos, nem bizonyítható, hogy a diktatúra nem (vagy nem lehet) történeti „normalitás”, ahogy azt például Edgar Hallett Carr állítja. A jogi érvelések körében az a legfondorlatosabb tézis, amely a diktatúra „alkotmányozó hatalom” felfogásán alapul. A bizonyítás menetét a következőképpen foglalhatjuk össze. Tekintve, hogy a diktatúrák egy alkotmányozó hatalomhoz hasonlíthatók, és mivel egy alkotmányozó hatalmat elkerülhetetlenül egy megalkotott hatalom követ, ebből az következik, hogy egy diktatúra nem tarthat sokáig, pontosabban annyi ideig tarthat, ameddig maga az alkotmányozó hatalom. Csakhogy a premissza nem pontos, mert tény, hogy egy létrehozott diktatúra fenntart magának bizonyos alkotmányozó hatáskört. Ez azt jelenti, hogy az alkotmányozó hatalom és a megalkotott hatalom közti megkülönböztetés nem alkalmazható a diktatúrákra. A diktátor, pontosan azért, mert diktátor, nem mond le az általa létrehozott rend módosításának vagy megváltoztatásának hatalmáról: a diktátor legibus solutus, vagyis őt nem korlátozzák a törvények. Az alkotmányozó hatalom permanens fenntartása nem azt bizonyítja, hogy a diktatúra nem lehet tartós: ellenkezőleg, éppen azt bizonyítja, hogy egyetlen más politikai rendszer sem tudja ugyanilyen könnyen biztosítani magának a hosszú élettartamot és a tartós fennmaradást.

Nem akceptálható tehát az a próbálkozás (ha mégoly dicséretes is, ha azokra a körülményekre gondolunk, amelyek közepette például a két világháború között az olasz alkotmányjogászok írtak), hogy a diktatúrát ideiglenes állam- vagy kormányformának minősítsék. A közjog csak azzal a feltétellel minősíthet ideiglenesnek egy kormányt vagy egy intézményt, hogy létezik egy, magára az imperium maximumra vonatkozó, nem módosítható normatív szabályozás, amely tételesen előre rögzíti a lejáratú idejét (még ha az hosszú is), és előírja azt az eljárást is, amelynek révén fel az ideiglenesnek nyilvánított kivételes hatalomkoncentráció felváltható és megszüntethető. Ez a körülmény viszont előfeltételezi, hogy az adott diktatúra nem szuverén. Ha a diktátor, mint olyan, alkotmányozó hatalmat gyakorol, akkor nem világos, hogy egy jogrend hogy tud hatékony és kötelező lenni a diktátor visszahívásának módját illetően. Nem világos tehát, hogy a jogi doktrína milyen alapon tulajdoníthat ideiglenes jelleget a diktatúrának.

Maradt még egy utolsó érv: az, hogy a diktatori rendszerek Achillész-sarkát az utódlás problémájának megoldására, vagy pontosabban egy normális utódlási mechanizmus szabályozására való képtelensége jelenti. Ebből levonható az a következtetés, hogy egy „utódlás nélküli” rendszer nem hosszú életű. Az összes itt bemutatott érv közül talán ez a legelfogadhatóbb. De a „nehéz utódlás” érve sem bizonyít sokat. Nem lehet átsiklani ugyanis a diszkontinuitás és az átmenetiség közti különbsége felett. Mivel egy diktatori rendszert - ha és amikor tartós - megszakítások jelzik, ezek a megszakítások nem feltétlenül lejáratok. Sőt: minél jobban megszilárdulnak az apparátusok és a totalitárius diktatúrák, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy az utódlási válság rezsimválsággá konvertálódik. Különösen a kommunista rezsimekben tűnik egyre nyilvánvalóbbnak, hogy ha a diktatúra erősen meggyökeresedik, akkor a diktátor fizikai halála már nem tud véget vetni neki. Ha tehát a megszakításokkal tarkított tartós fennmaradás hipotézise már igazolást nyert; és ha, másfelől, nem tudunk semmilyen további és jobb érvet találni annak bizonyítására, hogy a diktatúrák nem lehetnek tartósak, kénytelenek vagyunk azzal zárni, hogy a „diktatúra” és a „rövidség” társítása nem bizonyított, és alaptalan.

A kérdésünk ez volt: hogyan bizonyítható, hogy a diktatúrák ideiglenesek vagy átmenetiek? Mint láttuk, a tézist - itt az ideje kimondani - konfúziók halmazának árnyékában bizonyítják, vagyis összekeverve egyebek közt a) a szuverén diktátort és komisszár diktátort, b) a diktátort mint személyt és diktatúrát mint intézményt, c) a kivételességet és az ideiglenességet, d) a diszkontinuitást és az átmenetiséget. S mivel a diktatúrák hosszú vagy rövid élettartamának témája körül bogozódik össze a diskurzus minden szála, nem is kell mást hozzátennünk, hogy megerősítsük, amit dokumentálni szándékoztunk: hogy teljesen embrionális állapotban van az a valami (vagy az a kevés), ami a diktatúra „általános elméletére” vonatkozik. A hiány óriási. És valóban paradox helyzet, hogy miközben a diktatúrák prosperálnak, a jelenségről való tudásuk éppenséggel fogyatkozóban van.